

ŞİRVANDA XALÇA MƏMULATI İSTEHSALI TARİXİNDƏN

Emiliya ƏLİYEVƏ,

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, t.e.f.d., dosent,
mustafayev1954@list.ru

Xülasə. Qədim Şirvan torpağı əsrlər boyu yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Yaxın və Orta Şərqdə sənət istehsalının müxtəlif sahələrinin, o cümlədən xalça məmulatı istehsalının mühüm mərkəzlərindən biri kimi şöhrət qazanmışdı. Şirvanda xalçaçılıq sənətinin inkişafı bir tərəfdən Azərbaycan qadınlarının simasında işçi qüvvəsinin, digər tərəfdən isə xammal ehtiyatlarının bolluğu ilə şərtlənirdi. Azərbaycanın digər mərkəzlərində olduğu kimi, Şirvan bölgəsində də, demək olar ki, hər bir evdə müxtəlif növ xalça məmulatı istehsal edilirdi. XIX əsrin son rübündən başlayaraq Rusiyada və Avropa ölkələrində Azərbaycan xalçalarına tələbatın artması bu sənətin xarakterinə ciddi təsir göstərdi. Daha doğrusu, bu sənət Azərbaycanın digər xalçaçılıq rayonlarında olduğu kimi, Şirvanda da qapalı ev peşəsi səviyyəsindən çıxaraq daha çox bazar üçün məhsul istehsal edən kустar sənət səviyyəsinə yüksəldi.

AÇAR SÖZLƏR: Şirvan, qoyunçuluq, yun, xalçaçılıq, ticarət.

Эмилия Алиева

ИЗ ИСТОРИИ ПРОИЗВОДСТВА КОВРОВЫХ ИЗДЕЛИЙ В ШИРВАНЕ

Резюме. На протяжении многих веков древняя земля Ширвана славилась как одни из центров производства товаров различных ремесел, в том числе и производства ковров не только в Азербайджане, но и на всем Ближнем и Среднем Востоке. Развитие ковроткачества в Ширване было обусловлено обилием сырья и рабочей силы в лице азербайджанских женщин. Как и в других центрах Азербайджана, в Ширване почти в каждом доме производились различные виды ковровых изделий. Начиная с последней четверти XIX века, увеличение спроса на азербайджанские ковры в России и странах Европы оказало серьезное влияние на характер ковроткачества. Как и в других ковроткаческих районах Азербайджана, в Ширване это ремесло переросло из домашнего ремесла в кустарное ремесло, производящее товары для рынка.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Ширван, овцеводство, шерсть, ковроткачество, торговля.

Emilia Aliyeva

FROM THE HISTORY OF CARPET PRODUCTION IN SHIRVAN

Summary. For centuries, the ancient land of Shirvan has been known as one of the important centers of various fields of art production, including the production of carpets, not only in Azerbaijan, but in the entire Near and Middle East. The development of the art of carpet weaving in Shirvan was conditioned on the one hand by the labor force in the face of Azerbaijani women, and on the other hand by the abundance of raw materials. As in other centers of Azerbaijan, in Shirvan region, almost in every house different types of carpet products were produced. From the beginning of the last quarter of 19th century, the increase in demand for Azerbaijani carpets in Russia and European countries had a serious impact on the character of this art. Rather, as in other carpet-making regions of Azerbaijan, in Shirvan this art rose from the level of a closed home profession to the level of handicraft art mainly producing goods for a market.

KEYWORDS: Shirvan, sheep farming, wool, carpet weaving, trade.

Qədim Şirvan torpağı mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi yüzilliklər boyu yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Yaxın Şərqdə, Avropada və Rusiyada məşhur olmuşdur. Dünyanın müxtəlif ölkələrindən Şamaxı şəhərinə gələn tacirlər bölgədə istehsal edilən xam ipək və yüksək keyfiyyətli müxtəlif növ ipək parçalarla qızgın ticarət edirdilər. Orta əsrlər dövründə Azərbaycanda olmuş səyyahların verdikləri məlumatlardan aydın olur ki, Səfəvilər dövlətinin şimalında yerləşən Şirvan bəylərbəyliyi həm də özünün müxtəlif növ xalça məmulatı ilə tanınmışdır. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Şirvanda da xalça məmulatı istehsalının geniş miqyas alması zəngin xammal ehtiyatları və Azərbaycan qadınlarının simasında işçi qüvvəsinin bolluğu ilə yanaşı, həm də bu məhsulların yerli əhalinin məişətində mühüm yer tutması ilə bağlı idi. Xalça hər bir adamın cəmiyyətdəki sosial statusunun göstəricisi olmaqla yanaşı, həm də hər bir ailədə yataq dəsti, mebel, pərdə, örtük rolunu oynayırdı. XVI əsrin 70-ci illərində Şirvanda olmuş ingilis səyyahı D. Deket yazırdı ki, “burada elə adam yoxdur ki, hətta ən yoxsul adamlar belə, yaxşı və ya pis olmasından asılı olmayaraq, xalça üzərində oturmasın; adətən onların oturduqları bütün ev və yaxud otaqlar xalçalarla döşənməmişdir” [1, s.247, 260]. Şirvanda toxunan xalçalardan sarayların, varlı evlərinin, ictimai binaların da bəzədilməsində istifadə edilirdi. 1562-ci ildə Şirvan bəylərbəyi Abdulla bəy Ustaclının yay iqamətgahında olmuş ingilis taciri və diplomati A. Cenkinson yazırdı ki, bəylərbəyinin “çadırının bütün döşəməsi bahalı xalçalarla döşənməmişdir, onların altına isə qızıl və gümüşlə toxunmuş kvadrat xalça salınmışdır” [1, s.203].

Şirvanda toxunan xalçalar yerli əhalinin tələbatını ödəməklə yanaşı, bir çox xarici ölkələrə də ixrac edilirdi. XVII əsrin 80-ci illərində Azərbaycandan Rusiyaya ixrac edilən mallar arasında Şamaxıda toxunmuş xalçaların olması da bunu təsdiq edir. Hazırda dünyanın bir çox məşhur muzeylərində saxlanılan bəzi Şamaxı xalçalarının da toxunma tarixi XVII əsr göstərilir [2, s.180].

Göründüyü kimi, Şirvan bölgəsində hələ XVI-XVII əsrlərdə xalça məmulatı istehsalı geniş

miqyas almışdı. Sonralar özlərinin xalça məmulatı ilə şöhrət qazanmış Azərbaycanın bəzi xalçaçılıq mərkəzlərindən fərqli olaraq Şirvan bölgəsində xalçaçılığın təcridən əmtəə-pul münasibətlərinə cəlb olunması özünü aşkar şəkildə göstərməyə başlamışdı. Oxsar vəziyyət XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin əvvəllərini əhatə edən xanlıqlar dövrü üçün də xarakterik idi. Bu dövrdə də qoyunçuluqla məşğul olan əhali əldə etdiyi yüksək keyfiyyətli yundan həm öz ehtiyaclarını ödəmək, həm də satış məqsədilə xalça, palaz, kilim, mafraş, kisə, çul və s. toxuyurdu. Bununla belə, son orta əsrlər dövründə istehsal edilən bu məmulatların böyük hissəsi istehsalçıların məişət tələblərinin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulduğundan xalçaçılıq sənətinin tamamilə kустar sənət səviyyəsinə yüksəlməsindən danışmaq olmaz.

Xanlıqlar dövründə Azərbaycanın əksər bölgələrində xalça toxuculuğunun xarakterik xüsusiyyətlərindən biri xalça məmulatlarının təcridən xan xəzinəsinə ödənilən natural vergilərin siyahısına daxil edilməsi idi. Qoyunçuluqla məşğul olan əhalidən müxtəlif növ natural vergilərin əvəzində çirklə yun, yun iplik, karvan ticarəti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən çuval, kəndir, çul, yük yəhərlərinə üz çəkmək üçün yun parça və s. toplanması daha geniş yayılmışdı. Bu proses özünü Quba, Qarabağ və Şamaxı xanlıqlarında daha aydın göstərirdi. Qarabağ xanlığında Qasım bəy tərəfindən idarə edilən Qorunzur kəndinin əhalisi məcəhət vergisi kimi hər il 2 cüt çuval, 1 batman yun iplik, yük yəhərinə üz çəkmək üçün 40 arşın yun parça və 1 batman yun iplik ödəyirdi. Bu xanlıqda natural vergi kimi xalça və kilim, bəzi hallarda isə onların əvəzində pul toplanılması hallarına da rast gəlinirdi [3, v.87-88, 103].

Əldə olan materialların təhlili göstərir ki, Qarabağ xanlığı ilə müqayisədə Şamaxı xanlığında xalça məmulatı istehsalı və onun əsas xammal bazasını təşkil edən qoyunçuluq əmtəə-pul münasibətlərinə daha çox cəlb olunmuşdu. Bu fikri 1820-ci ildə tərtib edilmiş “Şirvan əyalətinin təsviri” adlı sənəddə verilmiş məlumatlar da təsdiq edir. Bu məlumatlar əsasında apardığımız araşdırmalar göstərir ki, Mustafa xanın (1892-1820) hakimiyyəti dövründə Şamaxı xanlığında xalça məmulatı istehsalı artıq vergi obyektinə çevrilmişdi və xan xəzinəsinin əsas gəlir mənbələrindən birini təşkil etməyə başlamışdı. Belə ki, xan hakimiyyəti hər il sursat vergisi kimi xanlığın Xançobanı mahalının 30 kəndindən 27 ədəd xalça və 36 ədəd kilim, Elat mahalının 6 kəndindən 13 ədəd xalça və 9 ədəd kilim, Qoşun mahalının 7 kəndindən 14 ədəd xalça və 7 ədəd kilim, Qəbristan mahalının 13 kəndindən isə 41 ədəd xalça və 44 ədəd kilim toplayırdı [4, v.49ar-99]. Bu statistik məlumatlar həm də onu söyləməyə əsas verir ki, xanlıqlar dövründə Şamaxı xanlığının ən azı 56 kəndində xalça məmulatı istehsalı yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Orta əsrlər dövründə sursat vergisinin istehsal edilmiş məhsulun 1/10 hissəsini təşkil etdiyini nəzərə alsaq, bütövlükdə Şamaxı xanlığında xalça məmulatı istehsalının ümumi həcmi haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək olar.

Şamaxı xanlığında xalça məmulatlarının natural vergilərə daxil edilməsini, hər şeydən əvvəl xarici bazarlarda bu məmulatlara tələbatın getdikcə artması ilə əlaqələndirmək lazımdır. Yerli əhalidən natural vergi kimi xalça və palaz toplayan Azərbaycan xanları onları özlərinin ticarət agentləri vasitəsilə xarici bazarlara çıxarırdı və böyük qazanc əldə edirdilər. Bu işlə daha çox Şamaxı tacirləri məşğul olurdular. Onlar yalnız Şamaxı xanlığında deyil, Qarabağ və Quba xanlıqlarında da istehsal edilmiş xalça məmulatları ilə ticarət edirdilər [5, s.11]. XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş Rusiya-Qacar müharibələri Azərbaycanın

digər bölgələri kimi Şirvanın da iqtisadi həyatına öz mənfi təsirini göstərmişdi. Bir tərəfdən xanlıqlar arasında hələ də davam etməkdə olan ara müharibələri, digər tərəfdən isə rus və Qacar ordularının törətdikləri dağıntılar xalça məmulatı istehsalının əsas xammal bazasını təşkil edən qoyunçuluğa ağır zərbə vurmuşdu. Bu və ya digər xanlığın, o cümlədən Şamaxı xanlığının ərazisindən qoyun sürülərinin qonşu xanlıqlardan göndərilmiş silahlı quldur dəstələri tərəfindən sürülüb aparılması adi hala çevrilmişdi.

Azərbaycanda XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq rus müstəmləkə rejimi Şirvanın inzibati ərazi bölgüsündə də əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxardı. 1805-ci ildə Rusiyanın tərkibinə qatılan Şamaxı xanlığı 1820-ci ildə ləğv edildi və əvəzində Şirvan əyaləti yaradıldı. Sonralar Şirvan bölgəsinə aid olan ərazilərin inzibati bölgüsündə daha bir neçə dəfə dəyişiklik edildi. Çar hökumətinin 1840-cı ildə keçirdiyi inzibati islahata görə Şirvan əyaləti yeni yaradılmış Xəzər vilayətinin tərkibində Şamaxı qəzasına çevrildi. Şamaxı qəzası 1846-cı ildə yaradılmış eyni adlı quberniyanın tərkibində olmuşdur. 1859-cu ildə Şamaxı şəhərində baş vermiş zəlzələdən sonra quberniya mərkəzinin Bakı şəhərinə köçürülməsi ilə əlaqədar quberniya Bakı quberniyası adlandırıldı. 1867-ci ildə Şirvan bölgəsinə aid olan torpaqlarda daha bir qəza – Göyçay qəzası yaradıldı [6, s.120, 212]. Bu deyilənləri nəzərə alaraq əsas diqqəti XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində tarixi Şirvan torpaqlarında mövcud olmuş Şamaxı və Göyçay qəzalarında xalça məmulatı istehsalının vəziyyətinin araşdırılmasına yönəltməyə çalışacağıq.

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının başa çatmasından sonra bölgədə yaranmış siyasi sabitlik Şirvan bölgəsində də təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin, o cümlədən xalça məmulatı istehsalının əsas xammal bazası olan qoyunçuluğun inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. “Qafqaz arxasındakı Rusiya mülklərinin icmalı”nın üçüncü cildində verilmiş məlumatdan aydın olur ki, XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Şirvan əyalətində 40 min baş qoyun, 1000 baş dəvə saxlanılırdı [7, s.62]. Lakin həmin mənbənin “Köçəri şirvanlılar haqqında” adlı bölməsində verilən məlumatdan aydın olur ki, bölgədə yaşayan xalçaçıların yunla təmin edilməsində ən azı 430 min baş qoyuna sahib olan “köçəri” adlandırılan əhali daha böyük rol oynayırdı. Bu məlumatlar bir də onu göstərir ki, həmin dövrdə Şirvanda qoyunçuluq özünü aydın şəkildə büruzə verən əmtəə xarakteri daşımağa başlamışdı. Belə ki, istehsal edilən süd, yağ, pendir və xüsusilə yunun böyük hissəsi satış üçün nəzərdə tutulurdu. Yunun bir hissəsini xalça, corab, keçə və çul toxumaq üçün özündə saxlayan həmin əhali onun böyük hissəsini satışa çıxarırdı. Şirvan əyalətində satışa çıxarılan yunun illik həcmi 30 min pud təşkil edirdi. Qoyunçuluğun nisbətən zəif inkişaf etdiyi Şirvan kəndlərinin əhalisi tərəfindən alınan həmin yundan daha çox mahud parça istehsal edilirdi [7, s.138-139].

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda, o cümlədən Şirvanda istehsal edilən yunun bir hissəsi xarici ölkələrə, ilk növbədə Avropaya ixrac edilirdi. Lakin mənbələrdə yun ixracı haqqında olan statistik məlumatlar ancaq ümumqafqaz səciyyəsi daşdığından ayrı-ayrı bölgələrin, o cümlədən Şirvanın bu ixracda payını müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Bununla belə, həmin məlumatlar ümumi meyli aydınlaşdırmaq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. S.Qulışambarovun verdiyi məlumata görə, Qafqazdan Avropaya yun ixracı ilk dəfə 1862-ci ildə 100 tay həcmində həyata keçirilmişdir. Sonrakı illərdə Batum limanı vasitəsilə yun ixracının həcmi sürətlə artaraq 1888-ci ildə 166 851 puda

çatmışdı [8, s.245]. Heç şübhəsiz ki, ixrac edilən bu yunun müəyyən hissəsi Şirvanın payına düşürdü.

Azərbaycanın əksər xalçaçılıq mərkəzlərində olduğu kimi, Şirvanda da xalça məmulatı istehsalı XIX əsrin ikinci yarısından, xüsusilə Cənubi Qafqaz dəmir yolunun istifadəyə verilməsindən sonra öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Bir tərəfdən Rusiya və Avropa bazarlarında Azərbaycanda istehsal olunan xalça məmulatlarına tələbatın kəskin şəkildə artması, digər tərəfdən isə onun dəmir yolu ilə ixracının tez və ucuz başa gəlməsi xalçaçılığı gəlirli bir sahəyə çevirdi. Hazır xalça məmulatının ixracının xam yunun ixracından, ən azı 5 dəfə çox gəlir verməsi ona gətirib çıxardı ki, xalça istehsalı kəndli təsərrüfatının aparıcı sahələrindən birinə çevrildi. Elə bunun nəticəsi idi ki, XIX əsrin sonlarında hər il Tiflis quberniyası vasitəsilə Rusiya və Qərbi Avropa ölkələrinə 1 mln rubl dəyərində xalça ixrac edilirdi [9, s.267]. İxrac edilən bu məhsulun əsas hissəsi Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisinin, o cümlədən şirvanlıların payına düşürdü.

XIX əsrin 80-ci illərində Şirvanın iqtisadi həyatını tədqiq etmiş N.A.Abelov yazırdı ki, Şamaxı və Göyçay qəzalarında satış üçün xalça istehsalı yerdə qalan bütün sənətkarlıq məhsullarını üstələyir. O, xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, “yerli əhalinin istər oturaq, istərsə də köçəri hissəsi hər yerdə müxtəlif xalça növlərinin istehsalı ilə məşğul olur; çox nadir kəndli evində [xalça toxumaq üçün] dəzgah yoxdur. Hər il [bölgədə] istehsal edilən xalçaların sayı bu işlə məşğul olan qadınların sayından asılıdır. Ən yaxşı xalça növləri Göyçay qəzasının Qarayazı və Zərdab qəsəbələrində, həmçinin Şamaxı qəzasının Ərəbqədim kəndində toxunur. Böyük sayda Şirvan xalçaları tələbatın çox olduğu Türkiyəyə yola salınır” [10, s.176]. Bütün bunlar göstərir ki, XIX əsrin son rübündən başlayaraq Azərbaycanın əksər xalçaçılıq bölgələrində olduğu kimi Şirvanda da xalçaçılıq ev peşəsi səviyyəsindən çıxaraq aydın şəkildə ifadə olunan kустar sənət xarakteri kəsb etməyə başlamışdı.

Xalçaçılığın Şirvanda əhalinin əsas məşğuliyyət sahələrindən birinə çevrildiyini çar hökumətinin 1897-ci ildə keçirdiyi əhalinin birinci ümumi siyahıya alınmasında verilən statistik məlumatlar da təsdiq edir. Həmin məlumatlar əsasında apardığımız hesablamalara görə yundan müxtəlif növ məmulatların hazırlanması ilə Göyçay qəzasında 2122 nəfər, Şamaxı qəzasında isə 1578 nəfər məşğul olurdu [11, s.142-145]. Bu sənətkarların Göyçay qəzasında 2108 nəfəri, Şamaxı qəzasında isə 1536 nəfəri ancaq xalça istehsalı ilə məşğul olurdu. Göründüyü kimi, 1897-ci ildə Şirvanın hər iki qəzasında xalça istehsalı ilə məşğul olan sənətkarların ümumi sayı 3644 nəfərə çatırdı.

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Şirvanda da müxtəlif çeşidli və təyinatlı xalçalar toxunurdu. Belə xalçalar arasında dini ayinlərin yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulan “Namazlıq” və “Namazlıq-mehrab” adlı xalçalar xüsusi yer tuturdu. Əsasən namaz qılmaq üçün istifadə edilən belə xalçalar digər xalça növləri ilə müqayisədə kiçik ölçüdə toxunurdu. Belə xalçalarda, adətən müsəlmanlar üçün müqəddəs hesab edilən mehrab və yaxud bolluq rəmzi hesab edilən ağac təsvir edilirdi [12, s.83].

Şamaxı və Göyçay qəzalarında toxunan xalçalar Azərbaycan xalçalarının Quba-Şirvan qrupuna aid edilir. Bununla belə, Şirvan xalçaları bir sıra xüsusiyyətlərinə görə Quba xalçalarından fərqlənirdi. Əsasən, uzunsov toxunan Şirvan xalçaları ilmələrin sıxlığına görə Quba xalçalarından geri qalsa da, daha keyfiyyətlə həyata keçirilən toxunma texnologiyasına görə diqqəti cəlb edirdi. Yeri gəlmişkən qeyd

edək ki, bədii və texniki xüsusiyyətlərinə görə Salyanda toxunan xalçalar Şirvanda toxunan xalçalarla oxşarlıq təşkil edirdi [12, s.59].

Xalçaçılıq Şirvanın, demək olar ki, bütün yaşayış məntəqələrində yayılsa da, ayrı-ayrı kəndlər istər istehsal edilən xalçaların sayına, istərsə də bədii-texniki xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirdilər. Şamaxı qəzasına daxil olan Qobustan mahalının Çuxanlı, Mərəzəli, Sündü, Nabur, Udulu, Paşalı, Şorbağça, Qarasu kəndləri, Ağsu mahalının Bico Göylər, Qəşənd kəndləri, Göyçay qəzasının Kürdəmir, Şilyan, Sorsor, Mollakənd, Pirhəsənli, Padar və s. kəndləri, Salyan-Hacıqabul ərazisinin Xilə, Qarabağlı, Xələc, Çolaqlı, Qaradaşlı, Kolanı və s. kəndləri özlərinin müxtəlif növ yüksək keyfiyyətli xalça məmulatlarına görə seçilirdilər [13, s.72; 14, s.43].

ƏDƏBİYYAT

1. Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. Перевод с англ. Ю.В. Готье. Л.: 1937.
2. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII в.в. Баку: «Элм», 1982.
3. Azərbaycan DTA, f.24, siy1, iş 144.
4. Azərbaycan DTA, f.24, siy1, iş 84.
5. Исаев М.Д. Ковровое производство Закавказье. Тифлис: 1932.
6. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, IV c. Bakı: "Elm", 2007.
7. ОРВЗК, ч. III. СПб.: 1836. (Обозрение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях : произведенное и изданное по высочайшему соизволению. - СПб. : Тип. Департамента внеш.торговли, 1836.)
8. Гулишамбаров С. Обзор фабрик и заводов Закавказского края. Тифлис: 1894.
9. Хатисов К. Кустарные промыслы Закавказского края // Отчеты и исследования по кустарной промышленности России. т. I. СПб.: 1894.
10. МИЭБГКЗК, т. VI. Тифлис: 1888.
11. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., т. LXIII. Бакинская губерния. Издание центрального статистического комитета МВД России. 1905.
12. Алиева А. Ворсовые ковры Азербайджана XIX-XX начала века. Баку: Элм, 1987.
13. Кавказский календарь на 1897 год. Тифлис: 1896.
14. Кавказский календарь на 1901 год. Тифлис: 1900.